

КОНСТИТУЦИОННИЯТ ПРИНЦИП НА ВСЕОБЩНОСТ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ
ПРАВА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ*Наталия Киселова*THE CONSTITUTIONAL PRINCIPAL OF UNIVERSALITY OF POLITICAL RIGHTS OF
BULGARIAN CITIZENS*Nataliya Kiselova*

Abstract: *The article analyzes the principal of universality of political rights of Bulgarian citizens. The historical development of universality of political rights is traced through the political rights of women and political obligations of citizens.*

Key words: *political rights of Bulgarian citizens, universality of political rights, political rights of women, political obligations of citizens*

Принципите на конституционния статус на българските граждани произтичат от съвременните конституционни ценности и пронизват действащата правна уредба на гражданството, основните права и задължения на гражданите, както и гаранциите за тяхното осъществяване в Република България.

В правовата държава най-съществените принципи включват всеобщността, равенството, неотменимостта и неотчуждаемостта на основните права на човека и гражданина, както и пропорционалността (съразмерността) при възможните ограничения на индивидуалната свобода¹. Така посочените принципи на конституционния статус имат специфично проявление по отношение на основните политически права на българските граждани.

Принципът за всеобщност на политическите права на българските граждани предполага вътрешноправно установяване и скрепяване с юридически гаранции на основните политически права на българските граждани. Антиподът на принципа на всеобщност присъства в Античността и в Средновековието. В древността само свободните, а през средните векове – само онези лица, които принадлежат към определено съсловие или класа, имат политическа свобода и могат да участват в осъществяването на властта.

Възможността за участие в политическия живот се схваща като юридическа привилегия на малцинството (аристокрация, духовенство, свободните).

Революциите през XVII–XVIII в. отхвърлят съществуващата социална диференциация и провъзгласяват естествените права на човека и гражданина. В епохата на Просвещението всеобщността на политическите права е идеал и мотив за радикални промени в държавата и в обществото. Американската декларация за независимост от 1776 г. обявява, че всички хора са надарени от своя създател с неотчуждаеми права. Френската декларация за правата на човека и гражданина от 1789 г. прокламира, че всички хора се раждат свободни и равни в правата си. Това разбиране стои в основата на модерния конституционализъм и на светската държава. В чл. 16 на Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. е формулировката, че основните права на човека и гражданина и разделението на властите са задължителна предпоставка за съществуването на конституция в държавата и в обществото.

Борбата за всеобщност на политическите права при юридическото им провъзгласяване в конституция след революциите не довежда до възможност всички граждани да участват в политическия живот на държавата. В края на XVIII и в началото на XIX в. основните политически права

¹ Вж. **Танчев, Е.** Основни права на човека. С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2002, с. 56.

се установяват като привилегия на малцинства, които като активни граждани имат монопол върху осъществяването на политическата власт².

През XIX в. борбата за всеобщо избирателно право в Европа има за резултат конституционно провъзгласяване след Втората световна война на всеобщност на политическите права на гражданите. През призмата на борбата за установяване на принципа на общото (всеобщото) избирателно право може да бъде видяна историята на модерната демокрация³.

В началото на XIX в., непосредствено след буржоазните революции, се изисква ценз и се прилагат ограничения за значителна част от гражданите по отношение на възможността за участие в обществено-политическия живот⁴. В хода на ожесточени политически борби избирателният ценз е ограничаван, което води до разширяване на избирателния корпус. До края на века общото избирателно право за мъжете е въведено само в няколко европейски държави – Франция, Дания, Швейцария. През първата половина на XX в. и други държави го въвеждат – във Великобритания това се случва през 1918, а в Германия – през 1919 г.

Жените получават избирателни права и възможност да участват в политическия живот на обществото по-късно. Първият труд, в който политическите права на жените са поставени като проблем на правата на човека, е „Защита на правата на жените“ („A Vindication of the Rights of Women“), публикуван през 1792 г. от англичанката Мери Уолстънкraft⁵. Този труд критикува практиката на лишаване на жените⁶ от политически права. Идеите на Уолстънкraft

предхождат разпространението на либералния феминизъм, настояващ за равни права, вкл. и политически, на мъжете и жените.

Жените играят важна роля в преломните обществените процеси, които изживява Франция през XVIII в. Във въстанията, които избухват на територията на държавата, поради все по-голямата бедност традиционно участват и жени. В Париж съществува страх от сдруженията на жените, работещи на пазарите, и на перачките. Много жени са борят рамо до рамо с мъжете си на барикадите по време на Френската революция⁷. Но надеждата за равнопоставеност с мъжете остава неоправдана, защото жените са изключени от прокламираните основни права на човека и гражданина.

Френската писателка Олимпия де Гуж става през септември 1791 г. „Декларация за правата на жената и гражданката“. Тя е и първата личност, която формулира цялостно човешките (граждански) и политически права в акт. Аргументът е, че „Жената има правото да участва в революцията. По същия начин тя трябва да притежава правото да се изправи и говори пред всички“. Документът като съдържание е тясно свързан със създадената през 1789 г. „Декларация за правата на човека и гражданина“. Революционният елемент, който е внесен, е в категоричното отбелязване на жената в текста на документа. Де Гуж прецизира всички понятия, като замества думите „човек“ или „мъж“ с „жена и мъж“ и до всеки „гражданин“ поставя една „гражданка“. Декларацията е изпратена до Националното събрание. Като допълнение към нея Олимпия де Гуж създава и „Обществен договор между мъжа

² Вж. Киров, Пл. Конституиране на представителното управление в България. С.: Сиела, 2015, с. 53.

³ Вж. Владикин, Л. Организация на демократичната държава, С., 1992, с. 275–287.

⁴ През 1790 г. Мери Уолстънкraft публикува „Защита на правата на хората“. Това произведение е първият отговор на „Размишленията“ на Ед. Бърк в защита на Френската революция от 1789 г.

⁵ Трудът „Защита на правата на жените“ критикува и лишаването на жените от възможности за образование и право на труд, както и домашното насилие. Осъжда се финансовата зависимост на жените от мъжете в брака („узаконена проституция“).

⁶ „Дистанцирайки се от всякакви интриги, от всякакви партии, чиито бурни борби раздвоиха Франция, аз прокарах нов път за себе си; доверявайки се само на собствените си очи, подчинявайки се само на вътрешния си глас, се изправих срещу безразсъдните, опълчих се срещу унижаващите и посветих всичко, което имам, на революцията“, казва писателката Олимпия де Гуж (1748–1793). Повлияна от революционните събития след 1789 г., тя все повече се посвещава на политиката. Редовно посещава събиранията на Националното събрание. Идеите си тя превръща в предложения за вземане на социални и политически мерки, които отпечатва върху плакати, издадени за собствена сметка.

⁷ Де Гуж иска да подплати съществуващия до момента брак с базиран на равноправие договор. Според нея на жената е отредено особено място заради способността ѝ да бъде майка. Оттук тя обосновава правата на жената. С тези революционни идеи тя провокира Русо и неговите привърженици, както и водещите фигури на революцията, защото за тях биологичната роля на жената е причината, тя да бъде изключена от обществения живот.

и жената“ (по аналог на „Du Contrat Social“ на Русо)⁸. След 1793 г. дълго време Декларацията не е част от официалните документи⁹. Едва в духа на женското движение тя е преоткрита и е потвърдена нейната стойност като уникално отражение на историята.

Ограничените успехи, които жените постигат по време на Френската революция в сферите на образованието и семейното право, са унищожени от якобинците след 1793 г., забраняват се и женските обединения. Тази рестриктивна политика продължава и по време на управлението на Наполеон. В неговият Кодекс е предвидено, че жените са лишени от всякакви лични права¹⁰. Те не притежават нито активно, нито пасивно изборително право при общински и парламентарни избори.

Едва след революцията от 1848 г. женското движение във Франция се възражда. Възникналите женски обединения критикуват преди всичко брачните закони и се опитват да наложат изборителното право със средствата на петициите. Освен това възниква силно пролетарско женско движение под влиянието на социалистите.

Борбата на френските жени за политически права е една от най-продължителните. Въпреки че Франция първа в Европа въвежда общото изборително право за мъжете, това политическо право за жените е признато едва през 1944 г. Френ-

ският конституционалист А. Есмен от XIX в. твърди, че жената е пазител на домашното огнище и не трябва да бъде натоварена със задължение за участие в избори, защото това би нарушило мира в семейството, доколкото партийната борба би се пренесла въкъщи. Нещо повече – изборителните права на жените са били не рядко сравнявани с военната повинност.

Във Великобритания женското движение за политически права започва с първата изборителна реформа през 1832 г., която има за цел да демократизира английския парламентаризъм, но изключва жените от право на избор при определяне състава на общините и парламентите (чрез разширяване на думата „persons“ с допълнението „male“). През 60-те години на XIX в. се слага началото на организирана политическа борба чрез влиятелното движение за защита на изборителното право на жените, известно като движението на суфражетките¹¹. Това движение се стреми да постигне основната си цел със средствата на обществената работа и петициите.

Важен съюзнически партньор на представителките на това движение е английският философ и депутат от Долната камара Джон Стюарт Мил. Първоначално те успяват да постигнат активно и пасивно изборително право в общините и на по-ниско административно ниво (от 1869 г.).

⁸ Самата авторка е изправена пред революционния трибунал, осъдена е на смърт не само като привърженичка на жирондистите, а и като защитничка правата на жените, обезглавена е на 3 ноември 1793 г. Две седмици след нейната смърт в реч пред Парламента с посочването на нейната съдба се цели да се предизвика страх у другите жени: „Спомнете си за тази мъжкарана... за безсрамната Олимпия де Гуж, ... която занемари задълженията на своето домакинство, която искаше да участва в политиката и извърши престъпления. Всички такива неморални същества бяха унищожени от отмъстителния огън на закона... Искате да я имитирате? Не, вие със сигурност чувствате, че сте интересни и достойни за уважение само тогава, когато сте това, което природата е искала да бъдете“. Речта е публикувана в „La République“ на 19 ноември 1793 г.

⁹ Сред примерите, които се посочват в Кодекса („Code Napoléon“, 1804) като дискриминационни по отношение на жените са: родителите се грижат за женската рожба до 13-та година, след това тя носи сама отговорност за себе си; чл. 340 („la recherche de la paternité est interdite“) е предназначен да защитава мъжа от неговата склонност да се изкушава, като определя излъганите жени за виновни; съпругът е законният попечител на своята съпруга, той не може дори да я упълномощава с генерално пълномощно, също и спечеленото и спестеното от жената е собственост на мъжа; майката няма законно право върху своите деца; жената не може да бъде член на семеен съвет; жените могат да станат попечители единствено на своите собствени деца и внуци; жената не може да бъде свидетел пред *État civil* (гражданско отделение); в случай на прекъсване на брака от страна на жената мъжът има право да я убие, ако е заварена с друг мъж. Чак през 80-те години на XX в. във Франция са отстранени последните следи от дискриминация в частното право.

¹⁰ *Suffragettes* идва от английската дума „suffrage“ за изборително право. Освен за правото на участие в избори движението се бори и против дискриминацията на жените в политическия и икономическия живот.

¹¹ През 1898 г. Емелин Панкхърст основава Женски обществен и политически съюз (*Women's Social and Political Union*) като женска организация за борба за право на глас на жените. Членовете на Съюза многократно са задържани в затвори, където правят гладни стачки, за да осигурят по-добри условия на живот за затворниците. В знак на протест срещу поредния арест на лидерката на суфражетките през 1914 г. Мери Ричардсън разрязва с нож платното на Веласкес „Венера пред огледалото“. Картината е първата голяма откупка на Националната галерия и е избрана от М. Ричардсън, „защото Венера била най-красивата жена в митологията, а правителството унищожавало най-красивата личност в модерната история“.

„Движение на морала“ под ръководството на Джосефин Бътлър застава срещу проституцията, която ненаказано може да се практикува. Пролетарските жени, от своя страна, се организират в синдикат („Women’s Trade Union Provident League“). По-късно те също се присъединяват към искането за избиращелно право. По този начин движението на суфражетките се превръща в едно от най-големите политически движения в Англия преди Първата световна война. Тъй като либералното правителство не реагира на писмените молби, жените прибегват до радикални политически мерки, като например гладни стачки и др. Популярността на защитничките на правата на жените се покачва след последвалите арести и бруталното отношение към представителките на движението в затворите¹². Световната война слага край на борбата за правата на жените.

През 1918 г. законът за промени в избиращелната система (Representation of the People Act) дава право на жените над 30-годишна възраст да гласуват, ако имат собственост¹³, а десет години по-късно нов акт признава правото на всички жени над 21 години да участват в изборите за парламент.

Женското движение в САЩ е породено от антиробското движение (аболиционизъм), в което се организират необичайно голям брой жени. От една страна, те се противопоставят на църквата, от друга – на предразсъдъците на мъжете аболиционисти. Типично за американското женско движение е сестринството между бяла и тъмнокожа жена.

На основата на американската Декларация за независимост (1776 г.) през 1848 г. в Сенека Фолс, щат Ню Йорк, е представена „Декларация на мненията“ („Declaration of Sentiment“). Елизабет Стантън и Лукреция Мот свикват събрание, на което за първи път на дневен ред стои дискриминацията спрямо жената. Повечето от тогава събралите се жени вече имат опит в движението за правата на тъмнокожите. Движението срещу робството изостря съзнанието на жените, те започват да съзнават собственото си положение на дискриминирана социална група. Защитничките на правата на жените поставят редица искания¹⁴, сред които е избиращелното право. Тази принципна декларация е насочена срещу доминиращата роля на мъжа във всички сфери на живота. В текста е залегнала предпоставката, че мъжете и жените се раждат с еднакви права на живот, свобода и стремеж към щастие и че гарантирането на тези неотменни права е държавна цел. Всички закони, които поставят жената в ощетено положение, се обявяват за нелегитимни. Приети са дванадесет резолюции, които поставят искания за еднаквото отношение към жените в личен, религиозен, икономически и политически контекст.

С 14-та поправка в Конституцията се утвърждава правото на тъмнокожи за участие в избори. В съответните конституционни промени е направено допълнение „male“, така че изключването на жените от избиращелното право не е еднозначно. Преди това съществува избиращелно право за жените с ограничения в отделните щати. С него се разпореждат изключително мъжете от

¹² На изборите през 1918 г. графиня (Countess) Констанс Маркиевич е първата жена, която е избрана за член на Камарата на общините, от Дъблин, който по това време е част от Великобритания. Тя не заема мястото си, тъй като е член на Ирландската републиканска партия Шин Фейн, бореща се за независимост на Ирландия. Поради това тя решава да не участва в дейността на Британския парламент. Първата жена, която е избрана за член на Британския парламент и заема мястото си в него, е виконт (Viscountess) Нанси Астър през 1919 г.

¹³ Исканията се отнасят до правото на ползване на собствеността и приходите от нея, правото на издръжка на децата в случай на развод, разширени възможности за развод, по-добра законова и икономическа обезпеченост за разведените жени, подобрен достъп до образование и професия.

¹⁴ В речта си „За освобождаването на жената“ по време на Международния работнически конгрес в Париж на 19 юли 1889 г. тя заявява: „Социалистите знаят, че при настоящото икономическо развитие женският труд е необходимост; че естествената тенденция за ползването на женския труд води до това работното време, което всеки индивид трябва да посвети на обществото, да бъде намалено, а богатствата на обществото да растат; че не самият женски труд, който се конкурира с мъжкия, е причина за понижаването на трудовите възнаграждения, а експлоатацията на женския труд от капиталистите, които присвояват богатата, създадена от този труд. Тези, които са изписали върху знамето си свободата за всичко, което носи човешки облик, нямат право да осъждат половината от човешкия род в политическо и социално робство, наложено чрез икономическа зависимост. Така, както работникът е под игото на капиталиста, в такова положение е поставена и жената от мъжа; и нейното положение ще остане такова, докато тя не стане икономически независима. Неотменното условие за тази икономическа независимост е работата. За да се превърнат жените в свободни човешки същества, в равноправни членове на обществото, както мъжете, не е необходимо да се премахва или ограничава женският труд, освен в определени извънредни случаи“.

Републиканската партия, заедно с които феминистките първоначално се борят за правата на тъмнокожите. Елизабет Стантън и Сюзан Б. Антъни като женски активистки отказват да подкрепят четиринайстата и петнайстата поправка в Конституцията на САЩ. Те се противопоставят на даването на допълнителна правна защита и изборителни права на афроамериканските мъже, докато на жените, чернокожи или бели, тези права биват отказвани.

Движението за изборителното право на жените поражда и самостоятелни организации („National Woman Suffrage Association“ и „American Woman Suffrage Association“), които по-късно се обединяват. В САЩ през 1920 г. с 19-та поправка жените получават пълно изборително право.

Първоначално женското движение в Германия се развива заедно с идеите на революцията от 1848 г. В периода след това жените са лишени от основни права (напр. правото на членство в дадено обединение или на редакционна дейност във вестници), както и от упражняването на политическа дейност. По този начин женското движение е унищожено. Политическото либерализиране през 60-те години на XIX в. довежда до основаването на първото женско обединение („Allgemeinen Deutschen Frauenvereins“) от Луиз Ото-Петерс през 1865 г. В ранната немска социалдемократия има силно пролетарско женско движение, чиято организаторка е Клара (Айснер) Цеткин¹⁵. Под нейно влияние социалдемократите приемат в програмата си женското изборително право, защото жените трябва да разполагат със същите политически права като мъжете. В Германия изборителното право за жени е въведено от Социалдемократическата партия през 1918 г., след изгубената война.

Женското движение, което се заражда в Европа и в САЩ в началото на XIX в., има най-общо за цел да постигне подобрене в сферата на гражданските права за жените и да премахне зависимостта им от мъжете (права при развод,

право на издръжка, премахване на попечителството на мъжа в брака и др.). Първоначално изборителното право на женската част от населението има второстепенно значение в това движение. Без права и глас в политическата обществено-жените нямат възможности за въздействие и са зависими от мъжките си съюзнически партньори и от политическото положение на гласовете им. Съюзническите партньори и съществуващите партии или партийни организации подкрепят жените само дотогава, докато това е в техен интерес. След като са постигнати целите, положението се променя. Вследствие на това женското движение все повече се концентрира върху извоюване правото на глас. Застъпничките за правата на жените се организират в сдружения (самостоятелни, автономни или частично автономни), които са основани на идейно-политически движения и социални теории, акцентиращи върху женската гледна точка за света и положението на жените в обществото. Повечето феминистки са загрижени най-вече за социалното, политическо и икономическо неравенство между мъжете и жените¹⁶.

Основното политическо искане, около което се обединяват представените сдружения и е основано на равенството, е правото на жените да гласуват и да бъдат кандидати на свободни демократични избори (женски суфражизъм). Реформисткото движение сред тези сдружения има за главна цел жените да се включват в политическия живот без никакви ограничения или допълнителни изисквания, като притежаване на собственост, издължени данъци или брачен статус. Провежданите протести в подкрепа на искането за извоюване на изборителни права за жените са предимно мирни. Битува разбирането, че насилието ще накара хората да мислят, че на жените не може да се има доверие, за да имат право да гласуват¹⁷.

В България всеобщността на политическите права за мъжете се установява с приемането на Търновската конституция. Учредителното съб-

¹⁵ Най-общо феминизмът като движение и като теория се основава на вярата, че полът не трябва да бъде определящ фактор за конструиране на социалната идентичност на личността или да бъде основание за различни социалнополитически или икономически права. Политическите кампании на феминистките обикновено се фокусират около такива въпроси като правото на безопасен и легален аборт, достъп до средства за контрацепция, домашното насилие, еднаквото заплащане, дискриминацията по полов признак, сексуалния тормоз и други.

¹⁶ Милисът Фосет смята, че търпението и логическите аргументи ще доведат до успешен край борбата за изборителни права на жените. Тя твърди, че щом жените трябва да плащат данъци, както мъжете, те трябва да имат същите права като мъжете.

¹⁷ Вж. текста на проекта за Органически устав за държавно устройство на Българското княжество, представен за разглеждане от Учредителното събрание в: **Русия и възстановяването на българската държавност**, Архивите говорят №47, С.: „ДА „Архиви“, 2008, 232–246.

рание прави от един умерено консервативен проект за Органически устав¹⁸ най-демократичната конституция в света при нейното създаване¹⁹. Сред демократичните характеристики на Търновската конституция в сферата на правата на личността в доктрината най-често се посочва всеобщото, неограниченото пряко и безцензово избирателно право²⁰. Избиратели според чл. 86, ал. 3 от Конституцията са „... всички български граждани, които имат възраст по-горе от 21 години и се ползват от граждански и политически правдини“²¹. В действащото избирателно законодателство се уточнява кои лица са лишени право на глас²². Такива са жените (без това да е изрично посочено в норма), военните (от 1880 г.), лицата, които са лишени от граждански и политически права с присъда, поставените под запрещение или настойничество, съдържателите на публични (блуднишки) домове, просяците, циганите, които нямат установено местожителство. По отношение на пасивното избирателно право – изискванията на Конституцията са завишени. Наред с ползването на граждански и политически права възрастта на поданиците трябва е „по-горе от 30 години“ и „да са книжовни“ (чл. 86, ал. 4). В

избирателното законодателство се регламентира кои лица не могат да бъдат избираеми. Сред напредничавите идеи за всеобщо избирателно право впечатление програмата на Българската социалдемократическа партия от 1891 г. (Бузлуджанска програма), която се обявява за социално и политическо равенство между двата пола, за всеобщо избирателно право на всички над 21 г. без разлика на пола. Едва през 30-те години на XX в. в България се въвеждат ограничени избирателни права за жените.

Основна инициаторка за поставяне на въпроса за правата на жените при действието на Търновската конституция²³ е председателката на Българския женски съюз Димитрана Иванова. През 1919 г. тя издава брошурата „Време ли е да се дадат изборни права на българката“. През 1924 г. излиза нейното изследване „Нашите искания пред Народното събрание“. Доводите за отхвърляне на искането за всеобщо избирателно право могат да бъдат обобщени до следното: българката в битността си на работничка, ако има право да гласува, ще се повлияе от другите работници, които са предимно леви. Това ще засили позициите на

¹⁸ **Владикин, Л.** История на Търновската конституция. С.: Народна култура, 1994, с. 9. Това разбиране широко се споделя в националната правна и политическа теория. Вж. **Милуков, П.** Българската Конституция, Солун, 1905, с. II; **Киров, Ст.** Българско конституционно право, ч. I, С., 1938, с. 5; **Баламезов, Ст.** Конституционно право, ч. I, С.: Софи-Р, 1993, 91–93; **Данев, Ц.** Сравнително конституционно право. Перник.: Полиграф, 1993, с. 144; **Стойчев, Ст.** Конституционно право. В доп., С.: Сиела, 2002, с. 88; **Манолова, М.** История на държавата и правото. Третата българска държава 1878–1844. С.: Сиела, 2001, с. 81; **Друмева, Е.** Конституционно право. С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1998, с. 172; **Танчев, Е.** Въведение в конституционното право, ч. I, С.: Сиби, 2003, с. 81; **Близнашки, Г.** Размишления върху съдбата на българския конституционализъм // сп. „Демократически преглед“, 1998, № 37, с. 44; **Токушев, Д.** История на новобългарската държава и право 1878–1944. С.: Сиби, 2001, с. 86. Обратно **Бобчевски, П.** Българското парламентарно управление. Критичен преглед. С.: С. М. Стайков, 1923, с. 7, който пише, че „Конституцията не е демократична, още по-малко най-демократична, тя не е нищо друго освен едно нещастно недоносче“. Първата българска конституция има „не малко и не малки недостатъци“, които се посочват в теорията от това време. Вж. напр. **Киров, Ст.** Българско конституционно право, ч. I, С., 1938, с. 57.

¹⁹ От нормативния анализ на избирателните закони може да се твърди, че освен всеобщността към принципите на избирателното право и система могат да се добавят и равното и прякото (с изключение на 1881–1883 г.) избирателно право с тайно гласоподаване. Вж. **Киселова, Н.** Законодателство за избиране на Парламент при действието на Търновската конституция (1879–1946 г.). – В: 130 години български конституционализъм – проблеми и тенденции, т. 1, С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2009, с. 75–96.

²⁰ Вж. **Български конституции и конституционни проекти** (съст. В. Методиев, Л. Стоянов). С.: ДИ „Д-р П. Берон“, 1990, с. 28. Наредбата-закон за избиране народни представители за ОНС от 1945 г. фактически отменя чл. 86, ал. 3 и 4 от Конституцията, защото намалява възрастта за активно избирателно право на 19 години, а за пасивното – на 23 години. Предоставят се избирателни права и на жените. Вж. **Радев, Яр.** Държавни представителни органи в България 1944–1947. С.: Изд. БАН, 1968, с. 26–28.

²¹ Вж. **Киров, Ст.** Българско конституционно право, ч. I, С., 1938, с. 310; също и **Български закони за избиране на Народно събрание.** Сборник текстове 1879–1991 г., С., 1994, с. 23–449.

²² Вж. повече при **Даскалова, Кр.** Женско движение и феминизми в България (средата на XIX – средата на XX век). С.: Българска асоциация на университетските жени, 2006; **Даскалова, Кр.** Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944. С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2012.

²³ **Живков, Св.** Начало и първи стъпки на движението за избирателни права на българската жена. // <http://www.litclub.bg/library/fil/zhivkov/jeni.html>

комунистите в България, което в никакъв случай не трябва да бъде допуснато²⁴.

През 1937 г. майките от законен брак получават правото да гласуват в местните избори, а година по-късно – всички жени над 21 години, които са „омъжени, разведени, или вдовици“, са допуснати до участие в парламентарните избори.

От 1944 г. „лицата от двата пола се ползват с равни права“ в политическия живот на България²⁵. Всеобщността на основните политически права за всички български граждани се установява с Наредбата-закон за изравняване правата на лицата от двата пола²⁶. С нейното приемане всички физически лица занапред се ползват с равни права във всички области на стопанския, държавния, културния и общественно-политическия живот. Във връзка с издадената Наредба се изменят и започват да важат за лицата от двата пола всички норми в съществуващите закони и правилници, в които се говори или разбира, че се отнасят до права или задължения само за лица от мъжки пол. Наредбата-закон от 1944 г. е издадена в резултат на настойчиви и последователни усилия на напредничавите среди в българското общество.

Конституцията на Република България от 1991 г. установява всеобщност на основните права на българските граждани в чл. 26, ал. 1. Те имат всички основни права, вкл. и политически, по Конституция, където и да се намират. Тази разпоредба трябва да бъде тълкувана в контекста на реализацията на народния суверенитет по смисъла на чл. 1, ал. 2 и 3. Държавната власт в Република България се осъществява пряко от народа, в лицето на гражданите, и чрез представители. Онези български граждани, които пребивават продължително или трайно отвъд пределите на страната, могат да упражняват политическите си права, като се съобразяват със законодателст-

вото на страната, в която пребивават, и с фактическата възможност за пълноценната си реализация.

Съвременното съдържание на принципа на всеобщност на политическите права определя политически дееспособните лица и е изведено в основните закони на страните в Европа. Днес конституционната теория и практика допускат правни квалификации за определяне на политическата дееспособност на гражданите. Това са нормативно въведени изисквания, които са необходими за осигуряване личната способност на всеки гражданин, т.е. да е в състояние реално да участва в политическия живот. Квалификациите не са цензове, а позитивноправни предпоставки за ефективно и отговорно упражняване на политическите права на гражданите. Квалификациите се свеждат до гражданството и до възрастта на лицата. Установени са и някои ограничения, основани на психично здраве; изтъпяване на наказание „лишаване от свобода“; уседналост (в определени случаи). Тези ограничения са разумни и не засягат принципа на всеобщност. Те са гаранция за автентично участие на гражданите в политическия живот²⁷.

Всеобщността на политическите права на гражданите поставя началото на „масовата политика“ през втората половина на XX в. – общо избирателно право²⁸, масови партии²⁹ и др. Нечастият на гражданите в политическия живот е съзнателно самоизключване от участие въпреки гарантираната юридически (на конституционно и законово ниво) възможност за всеки, който има квалификациите за гражданство, възраст, психично здраве и не е лишен с наказателна присъда от възможността да упражнява политическите си права. Аполитичността отразява невъзможността на политическата система и на субектите в нея да мобилизират и предизвикат активно участие

²⁴ Наредба-закон за изравняване правата на лицата от двата пола, одобрена от Регентите на България с Указ № 30 от 13 октомври 1944 г., Обн., ДВ, бр. 227 от 16 октомври 1944 г. Материята е преуредена впоследствие в Конституцията. Вж. чл. 72 от Конституцията на Народна република България от 1947 г.

²⁵ Вж. също и значително по-нов нормативен акт, какъвто е Законът за равнопоставеност на жените и мъжете (Обн., ДВ, бр. 33 от 26 април 2016 г.). В чл. 2, т. 1 от него е казано, че „държавната политика по равнопоставеност на жените и мъжете се основава на принципите на равни възможности за жените и мъжете във всички сфери на обществения, икономическия и политическия живот“.

²⁶ Киров, Пл. Конституиране на представителното управление в България. С.: Сиела, 2015, с. 58.

²⁷ Вж. Стойчев, Ст., Избирателни системи и избирателни процедури. С.: Софи-Р, 2000, с. 38–50; Киров, Пл. Цит. съч., с. 55–59.

²⁸ Вж. Дюверже, М. Политически партии. М.: Академический Проект, 2013, с. 114–121.

²⁹ Либералното течение в политическата философия още от XIX в. поддържа разбирането, че политическите задължения на гражданите трябва да са значително ограничени чрез различни способи. Вж. Енциклопедия на политическата мисъл – Блеквел. С.: Изд. „Лик“, 1997, с. 378.

на гражданите. Сред причините за аполитичността на гражданите могат да бъдат посочени сложността на изборителната система, характера на партийната система, големия брой политически партии и несъществените разлики в техните идеологии, качествата на политическите представители и стремежа за лично благодетелстване при заемане на публична длъжност, състоянието на медийната среда, трансформацията на предизборното състезание в търговска ПР-кампания или в шоупрограма и други.

От XIX в. насам въпросът за политическите задължения е отстъпвал пред всеобщността на политическите права на гражданите³⁰. В края на XX и в началото на XXI в. поради това, че сме изправени пред отдръпването на гражданите, носители на политически права, от участие в политическия живот, се търсят начини за преодоляване на политическата пасивност. Като „лекарство“ срещу това явление и аполитичността на гражданите се практикува юридизираното им задължително участие в политическия процес. Не звучи обаче убедително представата в днешно време, че само налагането на юридически задължения на гражданите за участие в политическия живот ще подобри състоянието на политическата система. Тази публична принуда десубективизира гражданите, върху които се разпростира, и отнема част от тяхната политическа правосубектност.

Общоприето е разбирането както в теория на правото³¹, така и в конституционното право³², че основното право и юридическото задължение не могат да съществуват самостоятелно и че се намират в определена връзка помежду си. Те са симетрично разположени едно спрямо друго, взаимно обвързани и взаимнозависими³³.

Основните политически права на гражданите са система³⁴ от начала³⁵ и норми, конституиращи определени задължения за държавата –

да ги зачита и гарантира, да предвиди възможност за осъществяването им и отговорност за нарушаването или застрашаването им. Основните политически права на гражданите са социални, политически и юридически възможности, предоставени на индивида за политическа реализация на неговата личност, за задоволяване на негови основни интереси в политическата система. Тези права могат да се противопоставят не само на държавата, но и на трети, физически или юридически лица³⁶. Тези социални, политически и юридически възможности са обусловени както от социално-икономическите и културните условия на живот на отделния човек и на обществото, така и от състоянието на политическата система в държавата.

Политическите права на българските граждани изразяват предвидени в Конституцията и в закон възможности за доброволно, а не задължително, участие в политическия живот на национално, национално и местно ниво и във формирането, осъществяването и ограничаването на публичната власт. В заключение може да се обобщи, че доброволното, а не задължителното, участие в „общите дела“ на всеки български гражданин е гаранция за жизнеността и демократичността на конституционната система в националната държава.

БИБЛИОГРАФИЯ

Баламезов, Ст. Конституционно право, ч. I. С.: Софи-Р, 1993. // **Balamezov, St.** Konstitucionno pravo, ch. I. S.: Sofi-R, 1993.

Близнашки, Г. Размишления върху съдбата на българския конституционализъм // сп. „Демократически преглед“, 1998, № 37. // **Bliznashki, G.** Razmishlenia varchu sadbata na bulgarskia konstitucionalizam // sp. „Demokrateski pregled“, 1998, No 37.

³⁰ **Ташев, Р.** Обща теория на правото. Основни правни понятия. Четвърто прераб. и доп. изд. С.: Сиби, 2010, с. 308.

³¹ **Друмева, Е.** Конституционно право. IV доп. и прераб., С.: Сиела, С.: 2013, с. 784.

³² Субект на кореспондиращото с основните права задължение е държавата. Тя е единствената към настоящия исторически момент, която може реално да осигури и да гарантира удовлетворяването на основните права и на заложените в тях интереси. Наред с държавата като субекти на задължения, кореспондиращи с основните права, могат да се конституират и други правни субекти (физически и/или юридически лица). Задълженията за определено поведение на другите правни субекти не отменя задълженията на държавата. Те имат общ, постоянен неотменим характер. Вж. повече при **Вълканов, В.** Основните права на гражданите в Народна република България и тяхната правна защита. С.: Изд. на БАН, 1990, с. 15.

³³ Вж. **Киров, Пл.** Конституция на Република България. Коментар. С.: Сиела, 1999, с. 99.

³⁴ Според Е. Друмева „основните права са обективни принципи на конституционния правен ред и с това – на целия правен ред“. **Друмева, Е.** Цит. съч., с. 663.

³⁵ За косвения ефект на основните права за третите лица, обвързващата сила по отношение на трети лица вж. при **Танчев, Е.** Въведение в конституционното право, ч. I. С.: Сиби, 2003, с. 387 и посочената там съдебна практика.

- Бобчевски, П.** Българското парламентарно управление. Критичен преглед. С.: С. М. Стайков, 1923. // **Bobchevski, P.** Bulgarskoto parlamentarno upravlenie. Kritichen pregled. S.: S. M. Staikov, 1923.
- Български закони за избиране на Народно събрание.** Сборник текстове 1879–1991 г., С., 1994. // **Bulgarski zakoni za izbirkne na Narodno sabranie.** Sbornik tekstove 1879–1991 g., S., 1994.
- Български конституции и конституционни проекти** (съст. В. Методиев, Л. Стоянов). С.: ДИ „Д-р П. Берон“, 1990. // **Bulgarski konstitucii i konstitucionni proekti** (sast. V. Metodiev, L. Stoyanov). S.: DI „D-r P. Beron“, 1990.
- Владикин, Л.** История на Търновската конституция. С.: Народна култура, 1994. // **Vladikin, L.** Istoria na Tarnovskata konstitucia. S.: Narodna kultura, 1994.
- Владикин, Л.** Организация на демократичната държава. С., 1992. // **Vladikin, L.** Organizacia na demokratschnata darzhava, S., 1992.
- Вълканов, В.** Основните права на гражданите в Народна република България и тяхната правна защита. С.: Изд. на БАН, 1990. // **Valkanov, V.** Osnovnite prava na grazhdanite v Narodna republika Bulgaria i tyahnata pravna zashtita. S.: Izd. na BAN, 1990.
- Данев, Ц.** Сравнително конституционно право. Перник: Полиграф, 1993. // **Danev, C.** Sravnitelno konstitucionno pravo. Pernik: Poligraf, 1993.
- Даскалова, Кр.** Жени, пол и модернизация в България, 1878–1944, С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2012. // **Daskalova, Kr.** Zheni, pol i modernizacia v Bulgaria, 1878–1944, S.: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2012.
- Даскалова, Кр.** Женско движение и феминизми в България (средата на XIX – средата на XX век). С.: Българска асоциация на университетските жени, 2006. // **Daskalova, Kr.** Zhensko dvizhenie i feminizmi v Bulgaria (sredata na XIX – sredata na XX vek). S.: Bulgarska asociacia na universitetskite zheni, 2006.
- Друмева, Е.** Конституционно право. С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 1998. // **Drumeva, E.** Konstitucionno pravo. S.: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 1998.
- Друмева, Е.** Конституционно право, IV доп. и прераб. С.: Сиела, 2013. // **Drumeva, E.** Konstitucionno pravo, IV dop. i prerab., S.: Siela, 2013.
- Дюверже, М.** Политическите партии. М.: Академический Проект, 2013. // **Dyuverzhe, M.** Politicheskie partii. M.: Akademicheskii Proekt, 2013.
- Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел.** С.: Изд. „Лик“, 1997. // **Enciklopedia na politicheskata misal – Blekuel.** S.: Izd. „Lik“, 1997.
- Живков, Св.** Начало и първи стъпки на движението за избирателни права на българската жена. // <http://www.litclub.bg/library/fil/zhivkov/jeni.html> // **Zhivkov, Sv.** Nachalo i parvi stapki na dvizhenieto za izbiratelni prava na bulgarskata zhena. // <http://www.litclub.bg/library/fil/zhivkov/jeni.html>
- Киров, Пл.** Конституция на Република България. Коментар. С.: Сиела, 1999. // **Kirov, Pl.** Konstitucia na Republika Bulgaria. Komentar, S.: Siela, 1999.
- Киров, Пл.** Конституиране на представителното управление в България. С.: Сиела, 2015. // **Kirov, Pl.** Konstituirane na predstavitelnoto upravlenie v Bulgaria. S.: Siela, 2015.
- Киров, Ст.** Българско конституционно право, ч. I, С., 1938. // **Kirov, St.** Bulgarsko konstitucionno pravo, ch. I, S., 1938.
- Киселова, Н.** Законодателство за избиране на Парламент при действието на Търновската конституция (1879–1946 г.). – В: 130 години български конституционализъм – проблеми и тенденции, Т. 1., С.: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2009. // **Kiselova, N.** Zakonodatelstvo za izbirane na Parlament pri deystviето na Tarnoskata konstitucia (1879–1946 g.). – V: 130 godini bulgarski konstitucionalizam – problem i tendencii, T. 1., S.: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2009.
- Манолова, М.** История на държавата и правото. Третата българска държава 1878–1844. С.: Сиела, 2001. // **Manolova, M.** Istoria na darzhavata i pravoto. Tretata bulgarska darzhava 1878–1844. S.: Siela, 2001.
- Милюков, П.** Българската Конституция, Солун, 1905. // **Milyukov, P.** Bulgarskata konstitucia, Solun, 1905.
- Радев, Яр.** Държавни представителни органи в България 1944–1947. С.: Изд. БАН, 1968. // **Radev, Yar.** Darzhavni predstavitelni organi v Bulgaria 1944–1947. S.: Izd. na BAN, 1968.
- Русия и възстановяването на българската държавност.** Архивите говорят №47, С.: ДА „Архиви“, 2008. // **Rusia i vazstanovyavaneto na bulgarskata darzhavnost.** Arhivite govoryat No 47, S.: DA „Arhivi“, 1990.
- Стойчев, Ст.** Избирателни системи и избирателни процедури. С.: Софи-Р, 2000. // **Stoichev, St.** Izbiratelni sistemi i izbiratelni proceduri. S.: Sofi-R, 2000.
- Стойчев, Ст.** Конституционно право, V доп. С.: Сиела, 2002. // **Stoichev, St.** Konstitucionno pravo, V dop. S.: Siela, 2002.
- Танчев, Е.** Въведение в конституционното право, ч. I. С.: Сиби, 2003. // **Tanchev, E.** Vavedenie v konstitucionnoto pravo, S.: ch. I. Sibi, 2003.
- Танчев, Е.** Основни права на човека. С.: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2002. // **Tanchev, E.** Osnovni prava na човека. S.: Univ. izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 2002.
- Ташев, Р.** Обща теория на правото. Основни правни понятия. Четвърто прераб. и доп. изд. С.: Сиби, 2010. // **Tashev, R.** Obshta teoria na pravoto. Osnovni pravni ponyatia. Chetvarto prerab. i dop. izd. S.: Sibi, 2010.
- Токушев, Д.** История на новобългарската държава и право 1878–1944. С.: Сиби, 2001. // **Tokushev, D.** Istoria na novobulgarskata darzhava i pravo 1878–1944. S.: Sibi, 2001.